

Мр ДРАГАН СУБОТИЋ

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У ЧАЧКУ УОЧИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

После доношења Закона о радњама 1910. године, који је, поред осталог, довео до јачања радничког покрета у Чачку, уочи балканских ратова ативност радничке класе испољавала се борбом за доследно спровођење одредби радничког законодавства и проширивањем утицаја социјалдемократа на селу.

Већ традиционална, прослава Првог маја 1911. године остала је упамћена по томе што су се, по први пут, окупљеним радницима, испред кафане „Цар Лазар“, прикључили и сељаци из околних села. Како су извештавале „Радничке новине“, преко 360 радника учествовало је у прослави; међу њима први пут и 60 сељака-социјалиста из Зеока и Граба. Радници су са великим одушевљењем поздравили долазак сељака, а оркестар Радничког друштва „Абрашевић“ свирао је радничку химну — Марсељезу.¹ Радницима, окупљеним на Великој пијаци, професор Сава Музикравић и Таса Петковић, монополски чиновник из Чачка, говорили су о значају Првог маја, о међународној солидарности пролетаријата, милитаризму и политици владајућих партија,² а поподне, у парку поред Мораве, где је одржано радничко весеље Милева Лазовић, професор у Гимназији,

говорила је о „друштвеном положају жене у друштву и њеном учешћу у борби коју води радничка класа“.³

Поред оснивања социјалдемократских организација у Грабу и Зеокама,⁴ почетком маја 1911. године и социјалистичка организација у селу Слатини изабрала је управу: председник — Драгутин Перуничкић, секретар — Александар Биорац, благајник — Тихомир Странанац и чланови — Владимир Чакајац и Душан Ровинац. За контролоре изабрани су: Андрија Лазаревић, Радован Гавриловић и Бранислав Маџаревић.⁵ Ове три организације ССДС биле су везане за Месну организацију у Чачку,⁶ а према извештају Главне Партијске управе Деветом конгресу ССДП, у јуну 1911. године, у Зеокама је било 31, а у Слатини 76 чланова, углавном сељака. (Веома је интересантно да међу члановима није било сеоских најамних радника). Партијска штампа је веома доста читана, нарочито „Радничке новине“, тако да је социјалистичка идеја продирала и у најудаљеније крајеве округа чачанског.⁷ Непостојање „пролетаризованог елемента“, уствари „земљорадничких надничара“, чије је незадовољство „буржоазним системом“ најочитије (на пример, само у лешничком срезу било је 27 најамних радника), указује да су у округу чачанском, посебно у Драгачеву, основу чланства чинили ситни и средњи сопственици.⁸ Утицај Партије на селу, нарочито након Осмог конгреса Партије, одраз је превладавања оне струје у радничком покрету Србије, која у савезу радних маса града и села, својеврсном класном савезу, види начин за класну и националну еманципацију радничке класе, тако да се у извештају ГПУ 1911. године и закључује: „По овом наглom ницању наших партијских организација по селима, може се поуздано закључити колико је наше село са својим примитивним односима увучено већ у процес наглих промена које капитализам и терети буржоаске државе изазивају“.⁹

Након Деветог конгреса ССДП, одржаног у Београду од 29. до 31. маја (11. до 13. јун) 1911. године, на коме су из Месне чачанске организације учествовали Милета Ђурчић, Радомир Ивановић, Радомир Илић и Сава Музикравић,¹⁰ који је на конгресу и дискутовао о потреби интензивнијег рада на селу и просветног деловања међу радницима у граду и на селу,¹¹ већ 21. августа у Мрчајевцима је основана социјалистичка читаоница и изабрана нова управа, у коју су ушли: Гаврило Мијатовић, земљорадник; Иван Божовић, абаџијски радник, и Тихомир Јовановић, земљорадник. За књижничара и продавца „Радничких новина“ изабран је Иван Божовић.¹² И у Жежевици је почетком септембра 1911. године формирана Месна ор-

ганизација Српске социјалдемократске странке и изабрана управа: председник — Пајо Јеремић, секретар — Кузман Ковачевић, благајник — Милан Колаковић, а чланови — Ранко Нешковић и Велисав Гостиљац. Истовремено, у Надзорни одбор изабрани су: Петар Луковић и Величко Симовић.¹³ И у Заблаћу је пре првог светског рата постојала партијска организација. Тако је 1908. године, код „Грмова“, одржан збор, коме је присуствовало преко 600 људи. Збор је сазвао Живан Станојевић, земљорадник из Вапе, „уз помоћ Крсте Поповића, земљорадника, а долазио је из Ужица као студент социјалиста Димитрије Туцовић, а из Чачка, Велисав Јањић, Радомир Ивановић, црнајдер, и Војин, абација“.¹⁴ Повезаност Месне организације ССДП из Чачка са сеоским организацијама функционисала је на тај начин што су чланови управе „били у вези са напредним људима из тих средина“, а не тако ретко одлазили су у Јездину, Трnavу, Мрчајевце, Паковраће, Прељину, Прислоницу, Заблаће, Гучу. Тако су „у селу Зеоке Радомир Илић и Добривоје Рисимовић организовали организацију социјалистичке партије“. „Претседник је био Јездимир Ђуракић, а било је око 30 чланова. Ова организација основана је 11. априла 1910. године“.¹⁵ У односу на друге крајеве, оснивање и деловање социјалдемократских организација у селима округа чачанског, имало је утицаја на ширење социјалистичких идеја у овом крају и на организовање радничког покрета и у неким околним местима, као на пример у Горњем Милановцу и Ивањици.¹⁶

У току 1911. године, односно између Осмог и Деветог конгреса, Месна организација ССДП у Чачку одржала је чак 13 зборова, којима је присуствовало преко 4.000 радника, сељака и заинтересованих грађана, а на 11 предавања дошло је чак 2.000 посетилаца, што је од великог значаја за овако малу варош као што је Чачак. На око 12 радничких манифестација у Чачку у току 1911. године, учествовало је чак преко 5.000 радника, а, примера ради, у Београду, са шест партијских организација, на сличним скуповима организованих радника у социјалдемократском и синдикалном покрету, не више од неколико хиљада лица.¹⁷

Почетком 1911. године Социјалдемократска партија повела је акцију потписивање петиције против реакционарног владајућег режима радикалске буржоазије. Том приликом из Чачка је петицију потписало 158 чланова странке.¹⁸ Само два месеца касније, почетком августа, социјалистичка организација у Чачку одржала је годишњу скупштину, на којој је изабрана нова управа: за председника — Војислав Ерић, секретара — Данило Гавриловић, за благајника —

Влада Ђорђевић, а за чланове управе — Живан Жиловић и Радомир Илић. У Надзорни одбор, већином гласова: Сава Стојановић, Радован Миленковић и Станимир Радошевић.¹⁹

Новоизабрана управа је почетком јесени 1911. године организовала протестни збор, који се претворио у демонстрације преко 300 радника Чачка и околине. Поводом неспровођења одредби управо донетог Закона о радњама, којима су радничкој класи дате олакшице у области социјалног и заштитног радничког законодавства, и услед непоштовању општег права гласа, радницима демонстрантима говорили су Влада Ђорђевић и Стеван Топаловић, познати социјалдемократи овог краја.²⁰ Крајем октобра радници су манифестовали широм Србије против милитаризма и буржоаске владавине, која ради профита и нових територија, неминовно гура широке масе народа у рат и осиромашења; у Чачку радници су протестовали „против рата, а за очување мира, захтевајући скорашње остварење идеје балканске конфедерације“.²¹

На основу одредби Закона о радњама, 10. јула 1911. у Чачку су одржани избори за место сталног члана Радничке коморе Србије. Већином гласова изабран је Влада Ђорђевић, абацијски радник, који је представљао и радничку класу Крушевца.²² На седници Радничке коморе Србије Влада Ђорђевић говорио је о тешкоћама у вези примене Закона о радњама у Чачку, „кога чак изиграва и председник општине“; међутим, „захваљујући солидарности и одлучном држању радника, послодавци су били приморани да захтев прихвате“.²³

Почетком јануара 1911. године опанчарски радници Чачка ступили су у штрајк, који је имао одбрамбени карактер. Након три месеца послодавци су били принуђени да признају организацију опанчарских радника,²⁴ чији је одбор половином фебруара одржао годишњу скупштину и изабрао нову управу.²⁵ И пододбор Савеза металских радника је у току 1911. године у два наврата бирао нову управу²⁶ и организовао неколико штрајкова, од којих је, због успешности, посебно запамћен онај, вођен у браварској радњи Наума Трифуновића.²⁷ Половином фебруара 1911. Синдикално веће у Чачку изабрало је нову управу: за председника — Јован Петровић, за секретара — Аца Атанацковић, а за благајника — Војислав Ерић.²⁸ Истовремено, повећан је број штрајкова радника организованих у пододборе савеза млинарско-пекарских, абацијских, кожарско-прерађивачких, берберских, дрводељских, грађевинарских и кројачких радника против све учесталијих захтева послодаваца да се ради и по 15 часова дневно. Опанчарски радници су ступили у штрајк захте-

вајући да се ради по 10 часова — како то налажу одредбе Закона о радњама,²⁹ а кројачки радници Чачка поднели су у октобру 1911. послодавцима тарифу на потпис. Пошто послодавци нису хтели да прихвате нову тарифу, радници су одговорили штрајком. Полиција, штитећи интересе послодаваца, ухапсила је четири штрајкача, али то остале кројачке раднике није поколебало да прекину бојкот. Након 20 дана штрајка радници су делимично остварили своје захтеве.³⁰ Уочи балканских ратова, у септембру 1911. штрајковали су и столарски радници пошто су послодавци одбили да са пододбором Савеза дрводељских радника закључе уговор о раду. Столарски радници су захтевали укидање рада на парче, повећање минималне наднице од 2,5 на три динара, признавање синдикалног пододбора, скраћење радног времена од 9,5 на девет часова дневно. После четири дана штрајковања радници су успели да остваре своје захтеве.³¹ Један од облика отпора организованих радника, уперен против оних послодаваца који не поштују закључену тарифу, вређају раднике и не дозвољавају им да се синдикално организују, огледао се и у бојкоту њихових радњи. Тако су пододбор Савеза млинарско-пекарских радника и Синдикално веће у Чачку у мају 1911. објавили бојкот посластичарске радње Ђорђа Јовановића, а како извештавају „Радничке новине“, овај савез је обавестио „воскарске и лицидерске раднике да не иду на рад код Јеремије Прокића, воскара из Чачка, зато што оптужује и клевета организоване раднике код полиције.“³²

У јулу 1911. у Чачку је одржан збор занатлија са територије западне Србије, који је организовао Занатлијски савез. Окупљеним занатлијама говорио је Павле Радовановић, уредник „Занатлијског савеза“, иначе, председник Главног одбора Занатлијског савеза Србије. Пошто је оштро напао социјалисте и синдикално организовање радничке класе, устао у „одбрану ситног поседа“ и негирао значај друштвене својине, на чему се заснивала социјалистичка визија друштвених односа. Милета Ђурчић и Велисав Јањић, који су присуствовали збору, реаговали су на ове ставове. Они су истакли да ситне занатлије треба да се удруже са радницима и да се заједно боре против постојећег система друштвеног уређења, изражене експлоатације радника и најамног рада, а не против појединаца — како су занатлије прокламовале.³³

Крајем априла 1911. у пододборима металских, абацијских,³⁴ кожарских,³⁵ дрводељских,³⁶ грађевинарских,³⁷ кројачких,³⁸ берберских,³⁹ млинарских⁴⁰ било је укупно 227 организованих радника, а

свега 86 изван социјалистичке и синдикалне организације. Лист „Радничке новине“, орган радничког покрета Србије, у Чачак је стигао у 220 примерака, а партијски теоријски лист „Борба“ и новопокренута „Једнакост“ имали су на десетине претплатника, углавном из редова радника и новоосноване секције жена-социјалдемократа. Синдикално веће улагало је напоре да организује пододобре Савеза транспортних и саобраћајних радника, као и пододбор Савеза келнерских радника, „али су сви напори до сада били узалудни. Чак и они организовани келнери, који су овамо долазили, сместа су и сами престајали бити чланови, а камоли шта за организацију да раде“.⁴⁰

Услед балканских ратова, након 1. октобра 1912. године,⁴¹ активности социјалдемократског и синдикалног покрета у Србији знатно су смањене. Како бележе „Радничке новине“ 11. маја 1913. године, „пет месеци после почетка рата са Турском, 90 посто чланова ССДП мобилисано је“, а велики број радничких трибуна и синдикалних активиста обукао је војну униформу и пошао на ратишта у Стару Србију и Македонију. Па ипак, ни бројне мобилизације, ратна страдања, ограничавање законских одредби из области заштитног радничког законодавства и деловања политичких партија (слобода рада, збора и договора, иначе регулисане уставним одредбама), нису могле сасвим да угасе активност радничких организација.

Почетком јануара 1912. Месна организација Српске социјалдемократске партије одржала је конференцију, на којој су изабрани делегати за ванредни конгрес странке сазван за 11. и 12. фебруар 1912. у Београду. Из чачанске социјалдемократске организације изабрани су: Радован Милекић, Коста Новаковић⁴² и Душан Пешић из Београда. Уочи предстојећих парламентарних избора, 14. фебруара 1912. Месна организација ССДП у Чачку одржала је конференцију, на којој је Радомир Ивановић, абација, изабран за политичког кандидата на листи Српске социјалдемократске странке, која је, сходно партијским правилима, потврђена од стране Главне партијске управе.⁴³ Убрзо су и „Радничке новине“, 12. априла 1912, објавиле имена својих кандидата у градовима и окрузима уочи предстојећих парламентарних избора. Тада је Месна организација ССДП организовала велики народни збор, коме је присуствовало и доста сељака из оближњих села. Окупљеним радницима и сељацима обратио се и Лука Павићевић, социјалдемократ из Београда, и говорио о неопходности радничке солидарности и слоге у предстојећим изборима.⁴⁴ На овим парламентарним изборима, у априлу 1912. го-

дине, Српска социјалдемократска партија добила је 24.787 гласова и два посланичка мандата у Народној скупштини. Интересе радничке класе Србије у парламенту заступали су Драгиша Лапчевић (изабран у подрињском) и Триша Каплеровић (кандидат у пожаревачком округу). У Чачку су социјалдемократи добили свега 62 гласа,⁴⁵ а ваља истаћи да су „накнадни избори одржани не само у Чачку, већ и у Пожаревцу, Смедереву, Лесковцу, Алексинцу, Шапцу и Пироту“.⁴⁶

Првомајске манифестације 1912. биле су израз нараслог утицаја радничке класе у Чачку у претходним годинама. Упркос суморним облацима рата, који су се надвили над Србијом, и све израженијој привредној кризи као последици цикличног кретања капиталистичке привреде у Европи, широм Србије су одржане манифестације, у којима је учествовало на десетине хиљада радника. Поворка у Чачку, од преко 600 радника, који су носили пет црвених застава, манифестовала је улицама града и узвикивала пароле.⁴⁷ На Великој и Малој пијаци одржани су митинзи, на којима су говорили Стево Топаловић, Таса Петковић и Милета Ђурчић, а у маси од око 1.000 демонстраната било је запажено и 200 сељака из драгачевског и трнавског среза. Они су на збор дошли носећи црвене заставе. Радници су им приредили срдачан дочек уз звуке Марсељезе, коју је изводило Радничко друштво „Абрашевић“. Ова провомајска прослава завршена је радничким весељем у парку поред Мораве, где се, по завршетку прославе, секретар Месне организације опростио од другова са села кратким говором о потреби још трајнијег савеза социјалдемократа града и села,⁴⁸ и посебно указао на потребу рада на социјалистичком просвећивању сеоских маса које су прихватиле идеје Димитрија Туцовића и Душана Поповића о јединству класне борбе обесправљених слојева народа у српском грађанском друштву првих година XX века.

После партијске конференције у друштвеним просторијама кафане „Цар Лазар“, 14. маја 1912. године,⁴⁹ само месец дана касније, Месна организација ССДС, на редовној годишњој скупштини, изабрала је нову управу: председник — Милета Ђурчић, секретар — Ђока Протић, благајник — Владан Ђорђевић, а чланови — Војислав Ерић и Чедомир Цвијовић. За чланове Надзорног одбора: Антоније Марковић, Радомир Ивановић и Миливоје Пајић.⁵⁰ Сходно одредбама Закона о радњама, 20. јуна 1912. радници Чачка изабрали су Суд добрих људи. Задатак суда био је да помаже радницима у решавању спорова са послодавцима. После обављених гласања за су-

дије су изабрани: Милета Ђурчић, обућарски радник; Стеван Топаловић, столарски радник; Војислав Ерић, браварски радник; Чедомир Цвијовић, кројачки радник и Тијосав Лазовић, абаџијски радник, а за заменике: Божа Ристовић, опанчарски радник; Војислав Стефановић, воскарски радник; Радован Кнол, каменорезачки радник, и Петар Тешић, лимарски радник. Након конституисања за председника је изабран Милутин Гавриловић, столарски радник, а за потпредседника Милета Ђурчић, обућарски радник.⁵¹ Из извештаја Главне партијске управе, поднесеног на Десетом конгресу ССДП за период од 1. јула 1911. до 31. децембра 1913. године, уочљиво је залагање партије пролетаријата за остварење заштитног радничког законодавства и идеје о федерацији народа на Балкану управо кроз институције грађанског друштва, док је у основним партијским организацијама све било подређено штрајковима, бојкотима, радничким манифестацијама, зборовима и предавањима. У 1913. години Месна организација ССДП имала је 46 чланова. Осим њих још и четири жене социјалдемократкиње. Од тога: 42 најамна радника, док се шест чланова Партије декласирало као ситни сопственици. Из овог извештаја може се добити објективна слика и о класно-социјалној, образовној и старосној структури чланова ССДП у Чачку у 1913. години.

Поред два члана који су исказани као интелектуалци и чиновници (мисли се на Милеву Лазовић и Тасу Петковића, иначе супружнике, који су у чланство Партије примљени одлуком ГПУ у Београду), осталих 35 чланова били су и из бројних синдикалних пододбора. Старосна структура указује на релативно млад састав чланства. Чак 39 чланова Месне организације било је у старосној доби од 21 до 35 година. Од укупног броја сви су били писмени, а само њих 15 по основу гласачког цензуса имало је право гласа.

Очито је да су радничке манифестације окупљале и шири круг заинтересованог грађанства. Јер, у току 1913. године Месна организација организовала је 12 седница и неколико зборована, којима је присуствовало око 600 посетилаца, што говори о утицају радничког покрета у Чачку на нека шира збивања у друштву.

Синдикални покрет у Чачку у току 1913. године није предузимао неке озбиљније тарифне покрете. Пододбор опанчарских радника⁵² још крајем јула 1912. обавестио је раднике да у Чачку влада велика беспарица, „па се зато умољавају радници да не долазе због посла“.⁵³ Почетком те године пододбори савеза млинарско-пе-

карских⁵⁴ и абацијских радника⁵⁵ држали редовне годишње скупштине и бирали нове управе.

Услед честих војних мобилизација и ратних сукоба, прво против Турске, а касније и осталих државица на Балкану, ради расподеле територија и вишка вредности, у којима је долазило до осиромашавања најширих слојева народа, велики број радничких породица из Чачка и околине осећао је, све више, резултате ове „ослободилачке политике“ владајућих монархо-буржоаских кругова. Па ипак, активност радничких организација није замирала ни у овим тешким данима.

На прослави 1. маја 1913. године ипак се окупило стотинак радника, при чему је обустављен рад у преко 30 занатских радионица. О значају радничког празника говорио је Стеван Топаловић, столарски радник.⁵⁶ Након чланске конференције, држане у септембру 1913,⁵⁷ крајем године Месна организација ССДП одржала је у кафани „Цар Лазар“ велики раднички збор, на коме се говорило о рату и ратним последицама, које су се драстично одразиле на друштвено-економски положај радничке класе, не само у Чачку, већ и у целој Србији. Поред радника, збору је присуствовало и доста ситних занатлија и сопственика, који су због рата доведени у тешку материјалну ситуацију. На збору се чуло да су многи радници након демобилизације остали без посла, а послодавци су стално снижавали реалну вредност наднице, чак на половину предратног просека.⁵⁸

О положају радничке класе најбоље говоре подаци о тешкоћама обућарских радника, изнесени у извештају Савеза кожарско-прерађивачких радника Србије за 1912—1913. годину. Након демобилизације 1913. године започео је рад обновљеног пододбора у Чачку, који је окупљао 21 обућарског радника (већина је радила „на парче“, и по 18 часова дневно, за надницу од 1,50 до 3,50 динара). Већина радника се хранила код послодаваца, чак 11 ученика „шегртовало“ је обућарски занат, а многи послодавци радили су заједно са радницима у радионици, што говори о дубини кризе која је захватила занатство. Нарочито су у тежак положај после балканских ратова запали обућари, папучари, сарачи, ћурчије, куферџије — ташнери и кожари. Тако су у Чачку обућари пре ратова радили и по 10 до 16 часова, а после ратова чак до 18 часова за дневницу од три, односно четири динара. У току ратова шесторица су отерана на кулук, а двојица — рањени на бојиштима.⁵⁹

Према извештају објављеном у „Радничким новинама“ у јулу 1913, у протеклих десетак година пододбор Савеза кожарско-

-прерађивачких радника у Чачку организовао је шест протестних штрајкова (од којих су само три била успешна) у трајању од 367 дана, и то са 53 учесника,⁶⁰ док су, у исто време, пододбори савеза абаџијских⁶¹ и опанчарских⁶² радника организовали редовне скупштине и изабрали нове управе.⁶³

Балкански ратови осетно су утицали и на активност пододбора Савеза кројачких радника. Како се констатује у извештају Централне управе Савеза кројачких радника о раду у 1912—1913. години, „тек када је савез почео захватати масе радника и радница које још нису организоване, пада 17 септембра 1912. године мобилизација“, која је уништила и предратне одборе у Чачку, Пожаревцу, Зајечару.⁶⁴ Слично је било и са пододбором дрводељских радника, који је уочи ратова бројао 12 чланова. Од њих је мобилисано 10 радника—војних обвезника, па у 1913. години овај пододбор није имао ни једног уписаног члана.⁶⁵ И поред тога, „Радничке новине“ у августу 1913. године известиле су да су у Чачку поново обновљени пододбори савеза дрводељских, кожарско-прерађивачких, абаџијских, опанчарских и кројачких радника.⁶⁶

Представници радничке класе у бројним приликама тражили су да се предузму одговарајући кораци како би радници успели некако да преживе тешке услове живота. Тако је Филип Филиповић, секретар Радничке коморе Србије, на општем радничком збору у Београду захтевао да се осиромашене радне масе ослободе пореза-плаћања кирије, пореза и интереса на дугове-насталих за време балканских ратова и да све ратне трошкове поднесу управо ратни богаташи.⁶⁷

Овакви захтеви радничких трибуна имали су одјека и у Чачку. У више наврата на састанцима управе Месне организације тражени су начини да се помогне градској сиротињи, углавном сиромашном пролетаријату, посебно породицама чији су хранитељи страдали у рату. Често, и кроз наизглед ситне олакшице, потврђивана је радничка солидарност (добровољне забаве, прилози и томе слично).

Половином фебруара 1914. године у Београду је одржан Десети конгрес Српске социјалдемократске партије, на коме је, поред реферата о општем праву гласа и парламентарним изборима, снажно афирмисан антиратни став српских социјалдемократа.⁶⁸ Месну организацију ССДП из Чачка представљали су Милета Ђурчић, обућарски радник, и Радомир Ивановић, абаџијски радник.⁶⁹ У телеграму, упућеном конгресу из Чачка, каже се: „Нека се чује глас народа који је топовска рика и шовинистички бес био заглушио. Са

жељом да уроди плодом, поздравља рад социјалистичког парламента са узвиком: рат рату! мир међу народима! Живела социјална демократија! Живела федерација балканских народа. Социјалистичка организација“.⁷⁰

Почетком фебруара 1914. године, на великом социјалдемократском збору у Чачку, пред 500 радника, говорили су Димитрије Туцовић и Здравко Тодоровић. Посебно су истицали класни садржај антинародне политике владајуће Радикалне странке, „која, својом пореском политиком посебно угрожава сиротињу и радничку класу“. Туцовић, тада већ познат у читавом социјалдемократском покрету Европе, указао је на „штетне последице националистичке и освајачке политике владе у Балканским ратовима, која је завршила походом на Албанију“.⁷¹ Са овог збора Туцовић је послао један допис „Радничким новинама“, објављен 17. марта 1914, из кога се назире оцена да се једино на социјалдемократским зборовима може чути „објективна и исцрпна критика владе без фразирања, демагогије и обилажење истине“, па зато цифра од 500 присутних лица, огромна за једно тако мало место, не треба да зачуђује, јер „оно“ што је нарочито било за похвалу на овом збору, то је што, иако је половина посетилаца била ван наших редова, ипак референти су саслушани с пажњом и одобравањем“.⁷²

У Слатини је 19 (6). априла 1914. поново основана организација Српске социјалдемократске партије,⁷³ а десетак дана касније, после првомајских манифестација, улицама града, преко 350 радника упутило је Главном одбору ССДП у Београду поздравни телеграм: „Испод црвене заставе 350 демонстраната кличу заједно са вама: „Живела радничка интернационала! Живео Први мај! — Социјалистичка организација!“.⁷⁴

Уочи самог рата, половином јуна 1914. године, Месна организација ССДП у Чачку одржала је, на Великој пијаци, протестни збор поводом непризнавања Закона о радњама од стране послодавца и власника радњи,⁷⁵ а истог дана, у сали кафане „Цар Лазар“, где су једно време биле друштвене просторије и седиште радничког покрета у Чачку, одржана је окружна партијска конференција, са следећим дневним редом: „1. Ревизија Устава и захтеви Социјалне демократије; 2. Положај земљорадника после ратова; 3. О организовању на селу; 4. Питања и предлози“.⁷⁶

Непосредно уочи одржавања избора 1914. године, као посланички кандидати ССДП за округ чачански кандидовани су: Радомир Ивановић, абација из Чачка, Миљко Савић економ из Свештице

код Ивањице,⁷⁷ Коста Ђорђевић, каменорезац из Краљева, Велимир Ђуракић, економ из Зеока, и Живан Станојевић, обалски радник из Београда. Као квалификовани кандидати истакнути су Коста Новаковић, новинар из Београда, и Миливоје Тадић, адвокат из Ужица.⁷⁸

Упоредо са овим активностима социјалдемократске организације у Чачку, синдикални пододбори и даље су захтевали доследно остваривање одредби Закона о радњама из 1910. Тако су почетком године столарски радници Чачка поднели захтев за повратак на услове рада који су постојали пре балканских ратова (деветочасовно радно време, минимална надница у износу од свега два динара), јер су послодавци већ увели радно време од десет часова, а ионако ниску надницу свели на свега један динар! Како је извештавала радничка штампа у то доба, „до 3. фебруара (21. јануара) 1914. године, сви послодавци усвојили су овај захтев“,⁷⁹ а почетком марта чланови овог синдикалног пододбора⁸⁰ изабрали су Стевана Топаловића, столарског радника, за делегата на Трећем конгресу Синдикалног савеза.⁸¹ Поједини синдикални пододбори бојкотовали су неке послодавце. На пример, пододбор млинарско-пекарских радника почетком фебруара 1914. године.⁸² Абацијски радници су се оштро супротставили настојањима послодаваца да довођењем радника из других средина-штрајкбрехера, смање наднице и повећају радно време.⁸³ Остали пододбори уочи рата углавном су организовали редовне синдикалне активности. Тако је пододбор кожарско-прерађивачких радника чак у два наврата бирао чланове управе,⁸⁴ а почетком марта 1914. године и пододбор Савеза опанчарских радника изабрао је нову управу.⁸⁵

Већ 25 (12). јула 1914. године у Србији је проглашена општа мобилизација, убрзо су престале да излазе „Радничке новине“,⁸⁶ а 28 (15). јула, Аустро-Угарска је објавила рат Србији. Након мобилизације знатно је смањен рад партијских и синдикалних организација у читавој Србији. Једино се у Народној скупштини још дуго чуо глас народних посланика Српске социјалдемократске партије, који су слично Лењиновим бољшевицима у Русији, гласали против ратних кредита, за мир и братство међу народима на Балкану, и шире — у Европи.

Многи истакнути социјалисти Србије погинули су на бојишту, још у првим данима рата, као, на пример, Туцовић на Врагчем брду код Лазаревца. Скоро на самом почетку рата, несрећним случајем, страдао је Милета Ђурчић; Влада Ђорђевић настрадао је 1915. године приликом повлачења српске војске. Ђорђе Протић по-

гинуо је на Ветернику 1917. Велисав Јањић настрадао је у Албанији приликом епопеје 1915...⁸⁷ Они који се нису повукли са војском преживљавали су тешке дане окупације, када се тешко живело, како пише Драгиша Лапчевић у знаменитој студији „Окупација“. „Једва се преживљавало и састављао крај са крајем“. Један број радника и партијских активиста који је избегао окупацију, као Филип Филиповић, Коста Новаковић али и неки са позиција социјалпартриота, као Сава Музикравић, у Француској, на Крфу, на Солунском фронту, политички су деловали међу војницима, ширећи социјалистичке идеје. Њихов рад осетио се након ослобођења и уједињења 1918. године, када се и у овом крају приступило организовању радничког и синдикалног покрета, оснивању организације Комунистичке партије Југославије и бројних синдикалних организација.

НАПОМЕНЕ

1. „Радничке новине“, бр. 87, 38. март 1911.
2. У телеграму, упућеном ГПУ у Београд, поводом прославе Првог маја, стоји: „Данашња мајска прослава испала свечаније него икад. Лане било двеста, ове године триста шест! На збору 500. Управа“. („Радничке новине“, бр. 79, 20. април 1911).
3. Као под 1.
4. Социјалистичке организације основане су и у Гучи, Лежевици и другим селима округа чачанског. Опширније о томе у: „Хронологија радничког покрета Србије до 1919 године“, Београд, 1964, стр. 188, 122, 188, 195, 45, 193.
5. „Радничке новине“, бр. 101, 14. мај 1911.
6. „Радничке новине“, бр. 106, 20. мај 1911.
7. Девети конгрес, Извештај Главне партијске управе и записник конгресног рада, Београд, 1911, стр. 57—62.
8. Исто.
9. Туцовић у својој дискусији на Деветом конгресу ССДП, расправљајући о реферату Драгише Лапчевића о теми „Наш покрет и рад на селу“, изричито каже: „Али је једно несумњиво за све нас: да наши успеси на селу зависе апсолутно од наших успеха и наше снаге у вароши. Сеоске масе не могу учествовати ни у каквој одређеној политици без наслона на масе у варошима“. (Д. Туцовић, „Сабрана дела“, Београд, 1980, књига бр. 5, стр. 119). О раду Партије на селу постоји читава стратегија, која се развијала у оквиру Партије. О томе најбоље сведочи чланак „Наш рад на селу“, објављен у листу „Радничке новине“, бр. 8 (21) 1911.
10. „Радничке новине“, бр. 106, 20. мај 1911. Поводом одржавања конгреса, радници су упутили поздравни телеграм: „Чачак — Честитајући рад IX конгреса социјалне демократије узвикујемо: Да живи свестан пролетаријат, да живи социјална демократија! Социјалистичка организација“. „Радничке новине“, бр. 118, 4. јул 1911).
11. „Радничке новине“, бр. 117, 3. јун 1911.
12. „Радничке новине“, бр. 189, 26. август 1911.
13. „Радничке новине“, бр. 207, 16. септембар 1911. Почетком октобра 1911. у Лучанима је основана нова читаоница и изабрана управа: председник — Јевђа Рендулић, секретар — Тихомир Радуловић, благајник — Милован

Златић, чланови управе — Богосав Радојичић, Живојин Урошевић, Милан Стојановић и Тихомир Мандић („Радничке новине“, бр. 230, 13. октобар 1911). У Мрчајевцима је пре првог светског рата постојала партијска организација, у којој су били: Станојло Јанић, Миливоје Јоковић, Божидар Милинковић, Милан Мијовић, Станимир Бојовић. Секретар је био Миливоје Јоковић, који је и основао организацију, председник — Станојло Јелић, а повереник — Божидар Милинковић. „Овде су долазили другови из Чачка и Милановца, а у кући Драгомира Митровића 1910. године, основана је читаоница, а ту је био и стан организације. Прва прослава Првог маја на којој смо учествовали у Чачку, била је 1910. године. Ми смо имали заставу. Чачани су нас дочекали у Коњевцима и допратили су нас до вароши. Било је 50 до 60 људи у групи“. (Стенографске белешке са састанка за прикупљање историјског материјала о развоју Партије и радничког покрета, одржаног у Мрчајевцима на дан 9. фебруара 1957. године, ИАС, АИРПС, М. ОКЧ. 4, 14, „Стенографске белешке са састанка за прикупљање историјског материјала о развоју Партије и радничког покрета, одржаног у Заблаћу, 10. фебруара 1957. ИАС, АИРПС, М. ОКЧ. 4).

15. „Из историје радничког покрета и КПЈ. Казивање савременика“, стенографске белешке, стр. 47, Историјски архив, Чачак.

16. Стенографске белешке са састанка за прикупљање историјског материјала о развоју партије и радничког покрета у Драгачеву“, 1957. године, ИАС, АИРПС, М. ОКЧ. 4.

17. Као под 7.

18. „Радничке новине“, бр. 123, 10. јул 1911.

19. „Радничке новине“, бр. 189, 26. август 1911.

20. „Радничке новине“, бр. 204, 13. септембар 1911. Овај збор у Чачку одржан је након заједничке конференције свих управа партијских и синдикалних организација у Београду, 25. августа (7. септембра) 1911, и заједничког прогласа „Партијским и синдикалним организацијама, пролетаријату Србије“, штампаном у „Радничким новинама“, бр. 191, 29. августа 1911. Већ почетком октобра Главна управа ССДП упутила је „Меморандум Српске социјалне демократије народној скупштини“, у коме пише: „Ако ће борба за демократију, за режим који би загарантовао право парламента, бити успешна само ако ви једновремено прихватите и наш захтев за опште право гласа који тако силно поткрепљује петиција од 22 хиљаде грађана и грађанки коју вам данас подносимо“. („Радничке новине“, бр. 220, 1. октобар 1911, АС, фонд ССДП, стр. 147).

21. „Радничке новине“, бр. 245, 31. октобар 1911.

22. „Радничке новине“, бр. 245, 22. јул 1911.

23. „Радничке новине“, бр. 163, 27. јули 1911. У Чачку је Закон о радњама спровођен веома споро. Послодавци и трговци тешко су прихватили Законском регулисано скраћење радног времена и често су, под заштитом полиције, покушавали да ово изиграју. Једини који није хтео да примени ову законску одредбу, био је трговац Веса Миликић, иначе председник општине. Зато се 6. јула 1911. пред његовом радњом окупило доста грађана, углавном радника, протестујући против председникове самовоље. Полиција је растерала демонстранте, а председник је сутрадан издао наредбу којом се радницима забрањује окупљање и задржавање у граду после 20 часова. („Радничке новине“, 158, 25. јули 1911).

24. „Радничке новине“, бр. 19, 7. фебруар 1911. Половином фебруара пододбор Савеза опанчарских радника у Гучи одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник — Милан Јоловић, секретар — Видоје Араповић, благајник — Богдан Братић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Драгутин Рајчић и Паун Ковачевић.

25. У саставу нове управе изабрани су: Аца Атанацковић, председник; Давид Радичевић, секретар; Стојан Стишовић, благајник, а за чланове: Владислав Тошић, Василије Вранић и Вукосав Станојевић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Петар Новаковић, Драгић Џвијовић и Миливоје Топан

ловић. За делегата у Савезну скупштину опанчарских радника изабран је Ацо Атанацковић („Радничке новине“, бр. 34, 24. фебруар 1911).

26. „Радничке новине“, бр. 37, 28. фебруар 1911. Пододбор Савеза металских радника у Чачку изабрао је августа 1911. нову управу у саставу: председник — Војислав Ерић, секретар — Љуба Душић, благајник — Спасоје Јанић, а чланови — Никола Радосављевић и Вукашин Вуковић. У финансијску контролу изабрани су: Мирко Стефановић и Милорад Златановић. Знатно касније, на полугодишњој скупштини, у састав нове управе изабрани су: Миленко Пајић, председник; секретар — Вукашин Вуковић, благајник — Милутин Павловић и чланови — Милорад Златановић и Милош Павловић. За чланове финансијске контроле изабрани су: Радован Милекић и Данило Гавриловић („Радничке новине“, бр. 174, 9. август 1911).

27. Око 17. јула 1911. браварски радници у једној радионици, услед сукоба са послодавцем због туче и злостављања ученика, напустили су рад. Претходно су тражили да послодавац отпусти оног радника који је тучао ученика; кад он то није учинио, они су напустили рад и тај поступак обележили као штрајк. Централна управа је одобрила тај поступак са резервом. Рад је напустило шест радника. „Штрајк је трајао 26 дана. Изгубљено је 138 радних дана. Штрајк је завршен бојкотом радње. У надницама је изгубљено 335,34 динара, а издато је из Савезне касе 98,90 динара на име помоћи штрајкачима“. Затим је и у другој браварској радионици објављен штрајк ради скраћивања радног времена од 16 на 10 часова. Како су то били махом све млађи, тек новоослобођени, то је од послодавца тражено, поред десеточасовног радног дана и укидање рада недељом, и да имају права слободно посавивати своју организацију. Послодавац је, после дводневног штрајка, пристао на ове захтеве. У штрајку је учествовало пет радника, изгубљено је 10 штрајкашких дана. „Савезну касу ништа не кошта“. („Извештај Савеза металских радника за 1911, 1912 и 1913 годину“ у: „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, том I, књ. 3, Београд, 1963, стр. 793).

28. „Радничке новине“, бр. 29, 18. фебруар 1911.

29. „Радничке новине“, бр. 154, 16. јул 1911.

30. „Радничке новине“, бр. 242, 27. октобар 1911, и „Радничке новине“, бр. 253, 9. октобар 1911.

31. „Радничке новине“, бр. 198, 6. септембар 1911, и „Радничке новине“, бр. 203, 12. септембар 1911.

32. „Радничке новине“, бр. 102, 16. мај 1911.

33. „Радничке новине“, бр. 156, 19. јули 1911. Упоредо са овим синдикалним организовањем радника, и послодавци су се организовали у своје „Земаљске организације послодавачке“. Јер: „Један смо обласни савез послодавачки картела (опанчарских у Чачку, Краљеву, Трсенику и Крушевцу) већ имали; Занатлијски гласник је израдио угледни статут земаљских организација експлоататора и против овога се радници морају борити“. („Радничке новине“, бр. 283—287, 14—19. децембар 1911).

34. Крајем јануара 1911. пододбор Савеза абаџијских радника у Чачку изабрао је нову управу: председник — Станислав Радошевић, секретар — Бранислав Станковић и благајник — Мијаило Божовић и контролну комисију: Тијосав Лазовић и Иван Божовић. За делегата на конгресу одређен је Тијосав Лазовић („Радничке новине“, бр. 14, 1. фебруар 1911). Почетком септембра, на ванредној скупштини пододбора Савеза абаџијских радника, Влада Борђевић изабран је за делегата на предстојећој скупштини Савеза абаџијских радника Србије. На тој скупштини овај делегат из Чачка изабран је за члана Надзорног одбора Савеза („Радничке новине“, бр. 14, 1. фебруар 1911).

35. Крајем децембра 1910. године, по неким подацима вероватно почетком јануара 1911, пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник — Јован Петровић, секретар — Север Страшмелтгеровић, благајник — Петар Чакаревић. За контролоре су изабрани: Раде Митровић и Милан Петковић, а за деле-

гата на скупштини Савеза кожарско-прерађивачких радника изабран је Јован Петровић („Радничке новине“, бр. 4, 8. јануар 1911).

36. Нову управу Савеза дрводељских радника у 1911. години, изабрану на редовној годишњој скупштини, сачињавали су: председник — Милован Станишић, секретар — Стеван Топаловић и благајник — Живојин Ђосић. За контролоре су изабрани: Глиша Вукомановић и Драгољуб Димитријевић. („Радничке новине“, бр. 111, 26. мај 1911).

37. Уз помоћ Синдикалног већа, пододбор Савеза грађевинских радника у Чачку обновио је свој рад и изабрао нову управу: председник — Миленције Михајловић, секретар — Вукоман Павловић и благајник — Јордан Ристић. У Надзорни одбор изабрани су: Витомир Вилиповић, председник, и Љуба Продановић, секретар. („Радничке новине“, бр. 87, 28. април 1911).

38. Почетком априла и кројачки радници организовани у пододбор Савеза кројачких радника у Чачку, одржали годишњу скупштину и изабрали нову управу: Радомир Илић, председник; Милан Павловић, секретар; Атанас Кацамуски, благајник. У контролну комисију изабрани су: Крста Николић и Милутин Вељковић, а за делегата на предстојећем конгресу Савеза кројачких радника изабран је Радомир Илић. („Радничке новине“, бр. 76, 15. април 1911).

39. Пододбор Савеза берберских радника основан је у јануару 1911. Крајем јуна 1911. повереништво Савеза берберских радника у Чачку изабрало је за повереника Милана Поповића, за чланове Надзорног одбора: Љубомира Стојановића и Милорада Равасија; у септембру исте године за контролоре овог пододбора изабрани су: Милош Стефановић и Бранислав Кувелић, а за повереника Милорад Раваси. („Радничке новине“, бр. 143, 4. јул 1911; „Радничке новине“, бр. 213, 23. септембар 1911). У извештају са скупштине Савеза берберских радника, објављеном у „Радничким новинама“, бр. 26, од 15. фебруара 1911, види се да је у Чачку основан пододбор Савеза берберских радника — у исто време када и у Шапцу, Зајечару и Нишцу, тако да је укупно у Савезу било 100 радника.

40. У новембру 1911. пододбор Савеза млинарско-пекарских радника одржао је ванредну скупштину, на којој су чланови овог синдикалног пододбора изабрали нову управу: председник — Војислав Стојановић, секретар — Атанасије Коусмунски, благајник — Влада Борђевић. За чланове контролне комисије изабрани су: Данило Гавриловић и Светолик Павловић. („Радничке новине“, бр. 250, 5. новембар 1911).

41. „Први балкански рат 1912—1913“, Београд, 1960, књига III, стр. 67; Димитрије Поповић „Борба за народно уједињавање 1908—1914“, Београд, 1932, стр. 84.

42. Коста Новаковић је касније дао оставку као делегат Месне организације из Чачка, па је накнадно изабран Веља Стојановић из Београда. („Радничке новине“, бр. 4, 5. јануар 1912). Иначе на овом, ванредном конгресу Партије, Димитрије Туцовић и Драгиша Лапчевић су враћени у чланство Партије, а посебна конгресна комисија констатовала је да не постоји „никакав сукоб међу члановима централне инстанце и специјално између ових другова“. Том приликом у нову управу изабрани су: Димитрије Туцовић, Драгиша Лапчевић, Душан Поповић, Павле Павловић, др Недељко Кошанин, Никола Величковић, Лазар Стефановић, Милан Илић и Лука Павићевић, а Душан Поповић за секретара ССДП. („Радничке новине“, бр. 6, 7. јануар 1912; бр. 24, 28. јануар 1912; бр. 26, 1. фебруар 1912; бр. 31—44, 7—22 фебруар 1912; бр. 154, 4. август 1912).

43. „Радничке новине“, бр. 41, 18. фебруар 1912.

44. „Радничке новине“, бр. 52, 2. март 1912.

45. „Стенограмске белешке Народне скупштине“, Београд, 19. април 1912, стр. 137; „Пијемонт“, бр. 91, 2. април 1912.

46. „Радничке новине“, бр. 82, 9. април 1912; „Казивање савременика“, из историје радничког покрета и КПЈ, округ чачански, стр. 49. У овој мемоарској грађи, у ствари стенограму сећања учесника из 1957. године, даје се сасвим друга слика. Један од учесника казивао је: „Социјал-демократска партија није имала своје кандидате. Био је кандидат радикалски Тихомир Кон-

стантинковић и Марко Павловић, представник занатског покрета. Партијска организација је имала директиву да апстинира. Ипак су поједини људи да би само ослабили радикалског кандидата ишли и гласали за опозиционог кандидата. На првим изборима радикалски и занатлиски кандидат имали су једнак број гласова — 182. Онда су ти избори поништени. После је дошао Никола Пашић, одржао је збор и фузионисао радикале, напредњаке и либерале. Тако су они спојени изашли на изборе. Онда је Никола Аћимовић продао једно парче земље. Поновни избори одржани су после месец дана и победили су радикали са 11 гласова већине, и Тихомир Константиновић остао је посланик све до 1920. године“, стр. 49—50.

47. Милан Ницковић, евоцирајући сећања на ову првомајску прославу 1957. године, изјавио је: „Било је укупно 500 до 600 сељака, и то је било скоро половина укупног броја. То је била борба против рата. Скуп је био код кафане „Цар Лазар“. Прво су ишла деца, пионири, са малим црвеним заставама. На челу поворке ишао је Радован Жиловић. Он је висок два метра и носио је заставу која је била дуга три метра. Затим је ишло партијско руководство и Синдикално веће. Онда су долазили сељаци, па онда један пододбор синдиката, па опет сељаци и тако редом. Ишло се у редовима по четири. Одређени су били редари, а исто тако и другови који ће да вичу пароле. Онда је била парола „Живео осмочасовни радни дан“. Прво смо се зауставили на Великој пијаци, где су говорили Стева Топаловић, Таса Петковић и Миле Ђурчић. Онда се ишло кроз варош код цркве, поред начелства, где се узвиквало: „Доле полиција“, „Доле смртна казна“, „Доле лажни апостоли“. Код „Касине“ држао је говор један омладинац о значају првог маја. Онда смо дошли до касарне. Ту смо се зауставили и војска је гледала са прозора. Ту су били узвици: „Доле милитаризам“, „Доле рат“, „Живела народна војска“. Поред гимназије викало се „Живела бесплатна настава“. После смо се вратили до пијаци и отишли у парк Лазовића, где је била играња и весеље. Остали смо дуго до увече у парку. Жандарми су били у приправности. У поворци је узео учешћа и велики број жена. Ожењени људи повели су и своје породице. Било је и жена сељанки. Дисциплина је у поворци била врло велика“, стр. 48—49.

48. „Радничке новине“, бр. 93, 23. април 1912. Са ове прославе, као и ранијих година, упућен је поздравни телеграм Главној партијској управи у Београду: „Са једне од најсјајнијих Мајских Демонстрација, у име 500 другова, шаљемо вам социјалистичке поздраве и кличемо: Да живи Први мај! Живело опште право гласа! — Социјалистичка организација“.

49. „Радничке новине“, бр. 198, 10. мај 1912.

50. „Радничке новине“, бр. 151, 26. мај 1912; „Радничке новине“, бр. 149, 28. јун 1912.

51. „Радничке новине“, бр. 190, 15. август 1912. И у Гучи је „две године касније, такође основан Суд добрих људи“ („Извештај Радничке коморе за 1912—1913 годину“, Београд, 1914, стр. 51—52).

52. У току 1912. рад у сеоским срединама све је више добијао садржаје и облике, који су обогаћивали друштвени значај и утицај Социјалдемократске партије у односу на остале политичке партије, нарочито радикалне, који су на селу имали снажна упоришта. Из Месне организације социјалдемократа у Чачку у свако село ишла су по два-три активиста и успостављала везе са напредним сељацима. Зато су на ову прославу сељаци долазили у групама од по десет-петнаест, носећи заставе и узвикујући пароле „Савез сељака и радника“. Приликом ове манифестације најмасовнија је била посета из села Атенице и Кулиноваца. „Из Доње Крварнице дошао је био Милојко Ђирјакковић са великом групом и музиком на челу. Они су имали велику заставу. Исто тако дошла је из Мрчајеваца цела она група „Побратимство“. Имали су велику заставу и када су били код села Заблаће напали су их сељаци и они су савили заставу док нису дошли до пута где су опет развили заставу. У Коњевићима су их опет напали сељаци и они су опет завили заставу, и развили су је кад су дошли код Чачка.“ („Сећања...“ стр. 47—48).

53. „Радничке новине“, бр. 174, 27. јул 1912.

54. Почетком фебруара на годишњој скупштини млинарско-пекарских радника изабрана је нова управа: председник — Војислав Стојановић, секретар — Борислав Николић, благајник — Влада Ђорђевић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Светолик Ђајић и Данило Гавриловић. Као делегат пододбора за годишњу скупштину Савеза изабран је Борислав Николић. („Радничке новине“, бр. 34, 10. фебруар 1912).

55. Пододбор Савеза абаџијских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник — Милан Живковић, секретар — Милорад Јеремић, благајник — Вукоман Ђосић. За чланове контролне комисије изабрани су: Тијосав Јазоваћ и Сретен Станојевић. („Радничке новине“, бр. 27, 2. фебруар 1912).

56. „Радничке новине“, бр. 76, 2. мај 1913. Са збора је упућен и телеграм београдским радницима: „Збор чачанских радника изјављује своју солидарност са радницима целог света у захтевима за међународни мир и братство. Живела социјална демократија! Топаловић“.

57. „Радничке новине“, бр. 202, 27. октобар 1913.

58. „Радничке новине“, бр. 201, 26. септембар 1913. Сличан збор, коме је присуствовао и велики број радника и сељака, сазван је и 9. децембра 1913. („Радничке новине“, бр. 276, 27. децембар 1913).

59. „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, I, 4, Београд, 1964, стр. 143.

60. „Радничке новине“, бр. 134, 10. јул 1913. Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку 10. септембра 1913. одржао је конференцију и том приликом изабрана је нова управа: председник — Алекса Вукомановић, секретар — Деспод Секулић, благајник — Миодраг Симић, и чланови — Лазар Васовић и Велимир Сретеновић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Миле Ристовић и Душан Пауновић. („Радничке новине“, бр. 200, 25. септембар 1913).

61. Почетком септембра пододбор Савеза абаџијских радника у Чачку одржао је своју редовну скупштину, на којој је изабрана нова управа: председник — Вукоман Ђосић, секретар — Станимир Радошевић и благајник — Антоније Михаиловић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Владимир Радошевић и Сава Палигорић. („Радничке новине“, бр. 200, 25. септембар 1913).

62. Пододбор савеза опанчарских радника у 1912. години често је преко „Радничких новина“ молио опанчарске раднике да не долазе у Чачак ради тражења посла, јер влада беспослица, а почетком марта 1911. године изабрана је управа: председник — Божидар Ристовић, секретар — Никодин Радоњић, благајник — Максим Стајић и чланови — Миливоје Топаловић, Милосав Илић и Милисав Цупара. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Петар Новаковић, Милисав Цупара и Љубинко Благојевић. („Радничке новине“, бр. 66, 19. март 1912). Занимљиво је упоредити овај списак са новоизабраним одбором из 1912. године. Наиме, почетком септембра 1913. године, на редовној скупштини, изабрана је нова управа: председник — Живко Икониновић, секретар — Милан Радоњић, благајник — Миле Ерић и чланови — Максим Стајић, Јездимир Симић и Драгомир Мандић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Божја Ристовић, Миливоје Топаловић и Петар Новаковић. („Радничке новине“, бр. 187, 10. септембар 1913).

63. Пододбор Савеза металских радника у Чачку почетком октобра 1913. одржао је конференцију, на којој је обновљен рад, прекинут у потпуности због ратова. На конференцији је изабрана нова управа: председник — Марко Стефановић, браварски радник; секретар — Петар Пешић, лимарски радник; благајник — Јеремија Ђирковић, браварски радник, и чланови — Младен Константиновић и Благоје Шолајић, браварски радници. За чланове финансијске комисије изабрани су: Војислав Ерић и Богдан Јовичић. („Радничке новине“, бр. 220, 18. октобар 1913).

64. „Синдикални покрет Србије“, I, 3, стр. 329.

65. „Извештај савеза дрводељских радника“, поднесен на Четвртом конгресу, О Ускрсу, 1914. године; (од 1. јануара 1912. до 1. јануара 1914. године)

и књиге „Извештај савеза дрводељских радника за 1912—1913 годину“, Београд, 1914, „Синдикални покрет...“, I, 3, стр. 550—559.

66. „Радничке новине“, бр. 200, 25. IX 1913.

67. „Радничке новине“, бр. 221, 19. октобар 1913; бр. 224, 23. октобар 1913.

68. Миленко Топаловић, „Хронологија радничког покрета у Србији“, I, до 1919 године, Београд, 1964, стр. 225—226.

69. „Радничке новине“, бр. 24, 28. јануар 1914.

70. „Радничке новине“, бр. 30, 4. фебруар 1914. И једна мања група радника упутила је конгресу телеграм, у коме се каже: „Непрекидном борбом стићи ћемо мети. Истрајте у борби, с вама смо. Каровић, Милинковић, Димитријевић, Мирић“. („Радничке новине“, бр. 30, 4. фебруар 1914).

71. „Радничке новине“, бр. 103, 3. мај 1914. Интересантно је да неки посредни историјски извори говоре да је на овој првомајској прослави било само 100 радника. (Консултовати: Едиб Хасанагић „Први мај у Србији 1893 — 1914“, Београд, 1945, стр. 263).

72. Туцовић је, ради агитације, у име Главне партијске управе Српске социјалдемократске странке, 14 (27). фебруара допутовао у Ужице („Радничке новине“, 19, 20. и 24. фебруара 1914), присуствовао 18. фебруара — 3. марта 1914. збору у Чачку, а два дана касније, 20. фебруара, и збору у Ужицу. (Д. Туцовић „Сабрана дела“, књига бр. 8, стр. 358—359).

73. „Радничке новине“, бр. 99, 29. април 1914.

74. Као под 71.

75. Још 19 (6.) марта 1914. под притиском радничког покрета министар народне привреде послао је распис окружним начелствима у коме се тражи да се одредбе Закона о радњама стриктно примењују. Он је, такође, упутио распис, којим је указао на потребу поштовања законских одредби, али и о избору и раду Суда добрих људи. („Радничке новине“, бр. 61, 12. март 1914; бр. 62, 13. март 1913, а у априлу 1914. у више места Србије одржани су зборови, на којима се протествовало против владине привредне политике. („Радничке новине“, бр. 64, 19. март 1914. година; бр. 72, 25. март 1914; бр. 73, 26. март 1914).

76. О одржавању ове конференције постоји више противуречних података. О њој извештавају „Радничке новине“, бр. 137, од 13. јуна 1914, где стоји да је одржана 15. јуна, а у броју 126 од 31. маја 1914. назначен је као датум 1. јуни. Међутим, на основу увида у збирку Димитрија Туцовића, бр. 74, у Архиви Србије, раније ЗИРПС, окружна партијска конференција заказана је за 2. јул (19. јун) 1914. Ради поређења консултовати и Е. Хасанагић: „Хронологију радничког покрета...“, Београд, 1964, стр. 235.

77. Владисав Савић, „Миљко Савић, сељак социјалиста“, Београд, 1953, стр. 8, 31.

78. „Радничке новине“, 149, 27. јул 1914.

79. „Радничке новине“, бр. 28, 1. фебруар 1914.

80. „Радничке новине“, бр. 55, 6. март 1914.

81. У марту 1914. пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку изабрао је нову управу: председник — Живан Милошевић, секретар — Средоје Митровић, благајник — Јован Ђорђевић. За чланове контролне комисије изабрани су: Стеван Топаловић и Мијаило Јовановић. („Радничке новине“, бр. 89, 16. априла 1914).

82. Почетком фебруара и пододбор млинарско-пекарских радника у Чачку објавио је бојкот радње Ђорђа Јовановића, посластичара, као и његових радника. Пододбор упозорава раднике да не долазе у Чачак и не ступају на рад код свог бојкотованог послодавца. („Радничке новине“, бр. 34, 8. фебруар 1914).

83. „Радничке новине“, бр. 24, 21. јануар 1914.

84. Пододбор кожарско-прерађивачких радника је у два наврата бирао нову управу. Почетком фебруара, на скупштини је изабрана управа у саставу: председник — Милан Петаковић, секретар — Рад. Јанковић, благајник — Миле Сидић и чланови — Станимир Грковић и Витомир Арсенијевић. За чланове

Надзорног одбора изабрани су: Владимир Радовановић и Душан Пауновић. („Радничке новине“, бр. 41, 17. фебруар 1914). Ова управа замењена је у мају 1914. године, новом: председник — Лазар Васовић, секретар — Властимир Рабреновић, благајник — Миодраг Симић. У Надзорни одбор изабрани су: Душан Пауновић и Марко Мутавџић. („Радничке новине“, бр. 121, 24. маја 1914).

85. Почетком марта пододбор Савеза опанчарских радника у Чачку изабрао је нову управу: председник — Божидар Ристовић, секретар — Радмило Стаматовић, благајник — Јездимир Стишовић. За чланове управе изабрани су Василије Вранић, Чедомир Гавриловић и Владислав Јовановић, а у Надзорни одбор: Петар Новаковић, Владисав Ташић и Милинко Ерић. („Радничке новине“, бр. 59, 10. март 1914).

86. „Радничке новине“, бр. 162, 12. јул 1914.

87. „Сећања учесника радничког покрета...“, стр. 51.